



سکه‌های ضرب سلطانیه در دوران ایلخانان

سید مسعود شاهمرادی^{*۱}

چکیده:

سکه‌ها یکی از دقیق‌ترین و معتبرترین منابع شناخت اوضاع و احوال مردمان و حاکمان از روزگار گذشته تاکنون، و از محکم‌ترین و معتبرترین اسناد تاریخی به شمار می‌آیند که کمک زیادی به کشف بسیاری از مسائل تاریخی می‌نماید. بررسی نوشته‌ها، نمادها، نشانه‌ها و تصاویر حک شده بر سکه‌ها به همراه کیفیت و نوع ضرب مسکوکات، دو جنبه‌ی مهم در مطالعات سکه‌شناسی هستند. نوشتار حاضر ضمن توضیحی مختصر در مورد سکه‌شناسی، تاریخ شهر سلطانیه و همچنین سکه‌های دوره‌ی ایلخانان، به معرفی و توصیف تعدادی از سکه‌های ضرب سلطانیه در دوران ایلخانان می‌پردازد.

واژگان کلیدی:

سکه‌شناسی، سلطانیه، ایلخانان مغول

مقدمه

سکه‌های برجای مانده از دوران‌های پیشین، از مهم‌ترین اسنادی هستند که پژوهشگران را در

۱. دکترای تاریخ اسلام؛ عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی زنجان.



بازنمایی وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی ادوار گذشته‌ی تاریخی یاری می‌رساند. بررسی نوشته‌ها، نمادها، نشانه‌ها و تصاویر حک‌شده بر سکه‌ها به همراه کیفیت و نوع ضرب مسکوکات، دو جنبه‌ی مهم در مطالعات سکه‌شناسی هستند. پژوهش‌های سکه‌شناسی هنگامی اهمیت مضاعف می‌یابند که دریابیم امکان تحریف حقایق تاریخی در سکه‌شناسی کمتر میسر است زیرا برخی از سکه‌های ادوار گذشته‌ی تاریخی سالم مانده‌اند و می‌توان از متون حک‌شده بر آن‌ها، به عنوان اسنادی موثق، در پژوهش‌های تاریخی بهره‌های بسیار برد. نوشتار حاضر ضمن توضیحی مختصر در مورد سکه‌شناسی، تاریخ شهر سلطانیه و همچنین سکه‌های دوره‌ی ایلخانان، به معرفی و توصیف تعدادی از سکه‌های ضرب سلطانیه در دوران ایلخانان می‌پردازد.

۱. سکه و سکه‌شناسی

هر قطعه فلزی که وزن و عیارش مشخص و ارزش آن معلوم باشد و نقشی نیز بر آن باشد که مرجع تضمین‌کننده‌ی ارزش آن را مشخص کند، «سکه» نام دارد. (رضائی باغ‌بیدی، ۱۳۹۳، ص ۱) این خلدون در قرن هشتم هجری می‌نویسد: «سکه، مهر زدن بر دینارها و درهم‌هایی است که در میان مردم رایج است و با آنها معامله می‌کنند، و مه‌ری که به کار می‌برند عبارت از تکه آهنی است که بر آن صورت‌ها یا کلماتی معکوس می‌نگارند و آن را بر روی دینار یا درهم می‌زنند و در این هنگام صورت‌ها یا کلمات منقوش بر آن به طور طبیعی و مستقیم پدید می‌آید ... کلمه‌ی سکه نخست نام مهر آهنینی بود که برای این منظور به کار می‌رفت لیکن پس از چندی آن را بر اثری که از مهر بر روی مسکوک‌ها پدید می‌آید اطلاق کردند که همان نقش و نگارهای منعکس شده بر روی درهم‌ها و دینارهاست. آن گاه از این معنی هم آن را به مفهوم دیگری نقل کردند که عبارت از انجام دادن عمل مزبور و نظارت در تکمیل شرایط و تهیه کردن نیازمندی‌ها و لوازم آن است و در حقیقت آن را بر وظیفه و پایگاهی که عهده‌دار این عمل است اطلاق کردند و رفته رفته کلمه سکه در عرف و اصطلاح دولت‌ها بدین مفهوم اختصاص یافت». (ابن خلدون، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۴۹۸-۴۹۹)

سکه را در روزگار باستان در «ضربخانه» یا «کارگاه سکه‌زنی» ضرب می‌کردند. در متون کهن فارسی ضربخانه را «دارالسکه»، «دارالضرب»، «درم سَرا»، «درم سَرای»، «سَرایِ درم»، «سَرایِ درم زدن»، «سَرایِ زر»، «سَکه خانه» و «میخ کده» نیز نامیده‌اند. (رضائی باغ‌بیدی، ۱۳۹۳، ص ۹)



موضوع «سکه‌شناسی»^{۱۱} مطالعه و بررسی انواع سکه‌ها در دوره‌های گوناگون تاریخی است. «سکه‌شناسی» یکی از زیرشاخه‌های علم باستان‌شناسی یا تاریخ به شمار آمده، هرچند که برخی نیز این علم را به عنوان یکی از «علوم میان رشته‌ای» محسوب نموده‌اند. (ر.ک: جعفری دهقی، ۱۳۹۱، ص ۲۰؛ آئینه وند، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۳۸۵) سکه‌ها یکی از دقیق‌ترین و معتبرترین منابع شناخت اوضاع و احوال مردمان و حاکمان از روزگار گذشته تاکنون، و از محکم‌ترین و معتبرترین اسناد تاریخی به شمار می‌آیند که کمک زیادی به کشف بسیاری از مسائل تاریخی می‌نماید. به یاری دانش سکه‌شناسی می‌توان گوشه‌ها و زوایای تاریک دوره‌های گذشته را بازشناخت و جنبه‌های مختلفی از وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و هنری یک جامعه را در مقاطع مختلف تاریخی بازنمایاند. نوشته‌های موجود بر رو و پشت سکه‌ها به همراه نمادها و نشانه‌ها و تصاویر مندرج بر سکه‌ها و همچنین جنس و عیار و مکان ضرب آن‌ها، مهمترین راهنما و یاور پژوهشگران در بازشناسی مذهب، هنر، خط، آداب و سنن، سیاست، تمدن، صنعت و اقتصاد دوران خود هستند.

۲. سلطانیه

اولجایتو در سالهای اول سلطنت در ناحیه‌ای که بر سر راه‌های عراق عجم و گیلان قرار داشت و دارای چمنزارهای سبز و خرم بود، به یاد وطن مألوف و سبزه زارها و دشت‌های وسیعش (بدون اینکه آن سرزمین اجدادی را دیده باشد) شهری مهم و بزرگ ساخت که به «سلطانیه» معروف شد و از آن پس پایتخت از تبریز به سلطانیه منتقل شد. به تقلید از سبک غازانی، که خود تقلیدی از سنت‌های شهرسازی ایرانی بود، در وسط شهر ارگی ایجاد شد که خود به اندازه‌ی شهری بود و اختصاص به بناهای آرامگاه سلطان داشت. در میان آن محوطه، گنبدی با هشت منار برپا گردید؛ در اطراف مقبره، ابواب البرّ، چون مسجد جامع، خانقاه و مدرسه، دارالسیاده، دارالضیافه و دارالشفای بنا گردید. سلطان از املاک خاصه موقوفات فراوان برای این مجموعه اختصاص داد. (بیانی، ۱۳۸۷، ص ۲۳۱؛ برای اطلاع بیشتر در این مورد ر.ک: تاریخ اولجایتو، ۱۳۸۴، ص ۴۵-۴۸) اولجایتو پس از بنای سلطانیه، صنعتگران زیادی را از تبریز به آنجا برد. (عون الهی، ۱۳۸۷، ص ۶۰)

خواندمیر در بیان وفات اولجایتو می‌نویسد: «از جمله آثار آن خسرو جمشید اقتدار، یکی بلده‌ی

۱. در زبان انگلیسی: numismatics و در زبان عربی: علم النقود، علم المسکوکات و علم التمیات.



سلطانیه است و آن شهر را مربع وضع نموده بودند و طول هر دیواری از ارکانش پانصد گز بود و یک دروازه و شانزده برج داشت و دیوار قلعه از سنک تراشیده، مرتب شده، به مرتبه پهناور آمده که بر زبر آن چهار سوار پهلوی هم اسب می‌راندند و گنبدی که مقبره‌ی آن پادشاه عالیجاه است و در درون آن شهر ساخته شده، قطر آن شصت گز و ارتفاعش صد و بیست گز است و ایضا به اهتمام اولجایتو سلطان در سلطانیه، مساجد و خوانق و دارالقرائه و دارالحدیث و دارالسیاده و مدرسه بتکلف ساخته و پرداخته آمد و در آن بقعه‌ی شریفه شانزده مدرس و معید و دویست طالب علم موظف بودند». (خواند میر، ۱۳۸۰، ج ۳، ص ۱۹۶)

لازم به ذکر است سلطانیه نه تنها در دوران حکومت ایلخانی، بلکه تا عهد صفوی از عمده‌ترین مراکز سیاسی، تجاری و صنعتی زمان محسوب می‌شد و رونق و شکوفایی بسیار داشت. (بیانی، ۱۳۸۷، ص ۲۳۱) در عهد تیمور، سلطانیه اهمیت تجاری خاصی داشت (ر.ک: راوندی، ۱۳۸۲، ج ۵، ص ۳۲۸؛ عون الهی، ۱۳۸۷، ص ۸۱) و نایب‌السلطنه‌ی وی در آن شهر مقر داشت. (گونسالس دو کلاویخو، ۱۳۸۴، ص ۲۵)

۳. سکه‌های ایلخانان

با انهدام حکومت خوارزمشاهی و انقراض خلافت عباسی به دست مغولان، همه‌ی نهادها و معیارهای حکومتی دگرگون شد و بالطبع بازتاب اثر این تحولات در سکه‌ها نیز منعکس گردید. با پایان یافتن دوران خلافت عباسی نام خلیفه نیز از سکه‌ها حذف گردید. با مطالعه‌ی سکه‌های موجود به طور نسبی سه دوره‌ی متمایز فرهنگی در ضرب سکه‌های ایلخانان مغول به چشم می‌خورد:

۱. ایلخانان در آغاز حکومت بر سرزمین‌های مفتوحه به علت غنای فرهنگ ایران اسلامی و برتری چشمگیر آن در مقایسه با فرهنگ مغولان، ناچار بودند ظاهراً از شعایر و آداب و عقاید اسلامی تبعیت نمایند. در سکه‌های اولین ایلخان مغول، هولاگوخان، قسمتی از آیه‌ی ۲۶ سوره آل عمران نوشته شده است. در این زمان از فرهنگ مغول و نوشته‌هایی به خط ایغوری اثری نیست.

۲. در دوره‌ی تسلط و تثبیت حکومت ایلخانان، سکه‌ها به تدریج تحت تأثیر فرهنگ مغول قرار گرفته است و با این‌که بیشتر شاهان این دوره ظاهراً به اسلام مشرف شده و نام اسلامی



برای خود انتخاب نموده بودند، ولی نام و القاب خود را با کلمات ایغوری نوشته‌اند. در بعضی از سکه‌ها فقط نام سلطان با حروف فارسی نوشته شده آن‌هم برای شناخته شدن پادشاه جدید از فرمانروای قبلی. سلاطین این دوره عبارتند از: اباقا، احمد تگودار، ارغون، گیخاتو، بایدو و غازان محمود. (سرفراز و آور زمانی، ۱۳۸۹، ص ۲۱۶-۲۱۷)

۳. از زمان سلطان محمد خدابنده (اولجایتو) نام و القاب سلطان اغلب با کلمات و حروف فارسی نوشته شده است. نماینده‌ی سلطان یا حاکم هر شهر به سلیقه‌ی خود تغییراتی در متن سکه‌ها داده که باعث تنوع سجع آنها شده است. در این دوره شعایر اسلامی در سکه‌های ایلخانی، به استثنای مدت زمان محدود فرمانروایی سلطان محمد خدابنده که پس از گرویدن به مذهب شیعه به نقر شهادتین و علی ولی الله و نام دوازده امام (ع) بر سکه‌ها مبادرت نمود، فقط شهادتین و اسم خلفای راشدین است. این گروه عبارتند از: محمد خدابنده، ابوسعید، ارپاگون، موسی، طغاتی‌مور و بقیه ایلخانان تحت حمایت سایر حکومتها. (سرفراز و آور زمانی، ۱۳۸۹، ص ۲۱۷)

۴. سکه‌های ضرب سلطانیه در دوران ایلخانان

تعدادی از سکه‌های ایلخانان، از دوران اولجایتو به بعد، در شهر سلطانیه ضرب شده‌اند که به معرفی و توصیف برخی از آنها می‌پردازیم.



سکه شماره یک / اولجایتو

متن روی سکه: بسم الله الکریم / لا اله الا الله / محمد رسول الله / علی ولی الله / حاشیه: اللهم صلی علی محمد و علی و الحسن و الحسین و علی و محمد و جعفر و موسی و علی و محمد (و علی و الحسن و محمد)



متن پشت سکه: ضرب فی ایام دوله المولی السلطان الاعظم مالک رقاب الامم اولجایتو سلطان
غیاث الدنیا و الدین خدابنده محمد خلد الله ملکه / حاشیه: اولجایتو سلطان (به خط ایغوری) / الله
الامر من قبل و من بعد / ضرب سلطانیه / سنه عشر و سبعمئه (۷۱۰) (علاءالدینی، ۱۳۹۵، ص ۱۸۰)



سکه شماره دو / اولجایتو

متن روی سکه: لا اله الا الله / محمد رسول الله / علی ولی الله / حاشیه: اللهم صلی علی محمد
و علی و الحسن و الحسین و علی و محمد و جعفر و موسی و علی و محمد و (علی و الحسن و
محمد)

متن پشت سکه: ضرب فی دوله المولی السلطان الاعظم مالک رقاب الامم غیاث الدنیا و الدین
اولجایتو سلطان محمد خلد الله ملکه / حاشیه: ضرب مدینه سلطانیه سنه اربع عشر سبعمئه (۷۱۴)
(علاءالدینی، ۱۳۹۵، ص ۲۱۳)



سکه شماره سه / اولجایتو

سکه دوران اولجایتو / ضرب سلطانیه / درهم. (Oriental Coins Database: www.zeno.ru)



سکه شماره چهار / ابوسعید

متن روی سکه: الله / لا اله الا الله / محمد رسول الله / صلى عليه و سلم / حاشیه: تبارک الذی بیده الملك و هو على كل شیء قدير

متن پشت سکه: ضرب فی دوله المولی السلطان الاعظم ابوسعید خلد الله ملكه / حاشیه: ضرب مدینه السلطانیه المعموره سنه سبع عشر و سبعمئه (۷۱۷) (علاءالدینی، ۱۳۹۵، ص ۲۳۲)



سکه شماره پنج / ابوسعید

متن روی سکه: لا اله الا الله / محمد رسول الله / ابوبکر / عمر / عثمان / علی / حاشیه: فسیکفیکهم الله و هو السميع العليم

متن پشت سکه: ضرب فی ایام دوله السلطان الاعظم ابوسعید خلد الله ملكه / النصره / نعم الله / حاشیه: ضرب سلطانیه فی سنه تسع عشر و سبع مائه (۷۱۹) (علاءالدینی، ۱۳۹۵، ص ۲۴۸)



سکه شماره شش / ابوسعید

متن روی سکه: لا اله الا الله / محمد رسول الله / ضرب سلطانيه / حاشيه: ابوبکر / عمر / عثمان / علی
متن پشت سکه: ضرب فی ایام دوله السلطان الاعظم ابوسعید بهادر خان خلد الله ملکه / حاشيه:
سنه اثني وعشرين و سبع مائه (۷۲۲) (علاءالدینی، ۱۳۹۵، ص ۲۷۹)



سکه شماره هفت / ابوسعید

متن روی سکه: لا اله الا الله / محمد رسول الله / ضرب سلطانيه / حاشيه: ابوبکر / عمر / عثمان / علی
متن پشت سکه: ضرب فی ایام دوله السلطان الاعظم ابوسعید بهادر خان خلد الله ملکه / حاشيه:
سنه اثني وعشرين و سبع مائه (۷۲۲) (علاءالدینی، ۱۳۹۵، ص ۲۸۰)



سکه شماره هشت / ابوسعید



متن روی سکه: لا اله الا الله / محمد رسول الله / حاشیه: قل اللهم مالک الملك / ابوبکر / عمر / عثمان / علی

متن پشت سکه: ضرب السلطان ابوسعید بهادر خان خلد ملکه / سلطانیه / حاشیه: فی سنه سبع و عشرين و سبعمائه (۷۲۷) (علاءالدینی، ۱۳۹۵، ص ۳۴۶)



سکه شماره نه / ابوسعید

متن روی سکه: لا اله الا الله / محمد رسول الله / صلی الله علیه / حاشیه: ابوبکر / عمر / عثمان / علی
متن پشت سکه: السلطان العالم العادل / ضرب / ابوسعیدا (به خط ایغوری) / سلطانیه / بهادر خان
خلد ملکه / حاشیه: ضرب فی سنه ثلاث و ثلاثین الخانیه (۳۳ ایلخانی) (علاءالدینی، ۱۳۹۵، ص ۴۲۸)



سکه شماره ده / ابوسعید

متن روی سکه: لا اله الا الله / محمد رسول الله / صلی الله علیه / حاشیه: ابوبکر / عمر / عثمان / علی
متن پشت سکه: السلطان العالم العادل / ضرب / ابوسعیدا (به خط ایغوری) / سلطانیه / بهادر خان خلد
ملکه / حاشیه: ضرب فی سنه ثلاث و ثلاثین الخانیه (۳۳ ایلخانی) (علاءالدینی، ۱۳۹۵، ص ۴۲۹)



سکه شماره یازده / ابوسعید

سکه دوران ابوسعید / ضرب سلطانیه / ۷۲۲ ق. / دینار. (Oriental Coins Database: www.zeno.ru)



سکه شماره دوازده / محمد

متن روی سکه: لا اله الا الله / محمد رسول الله / حاشیه: ابوبکر / عمر / عثمان / علی
 متن پشت سکه: السلطان العالم محمد / خلد الله ملکه و دولته / حاشیه: ضرب سلطانیه فی سنه
 ثمان و ثلثین و سبعمائنه (۷۳۸) (علاءالدینی، ۱۳۹۵، ص ۵۰۵)



سکه شماره سیزده / سلیمان



متن روی سکه: لا اله الا الله / محمد رسول الله / حاشیه: ابوبکر / عمر / عثمان / علی
 متن پشت سکه: السلطان العالم العادل / سلیمان خان / خلد الله ملکه / حاشیه: ضرب سلطانیه
 سنه ... اربعین سبعمائہ (*۷۴) (علاءالدینی، ۱۳۹۵، ص ۵۸۴)



سکه شماره چهارده / سلیمان

متن روی سکه: لا اله الا الله / محمد رسول الله / حاشیه: ابوبکر / عمر / عثمان / علی
 متن پشت سکه: السلطان العادل (با رسم الخط اوغوری) سلیمان / خلد ملکه / حاشیه: ضرب
 سلطانیه فی سنه اثنی و اربعین و سبعمائہ (۷۴۲) (شریعت زاده، ۱۳۹۰، ص ۲۳۸)



سکه شماره پانزده / سلیمان

متن روی سکه: لا اله الا الله / محمد رسول الله / حاشیه: ابوبکر / عمر / عثمان / علی
 متن پشت سکه: ضرب السلطان العادل (با رسم الخط اوغوری) سلیمان / خلد ملکه / سلطانیه /
 حاشیه: ضرب فی سنه اثنی و اربعین و سبعمائہ (۷۴۲) (شریعت زاده، ۱۳۹۰، ص ۲۳۸)



سکه شماره شانزده / سکه افتتاح شهر سلطانیه

سکه مسی ایلخانی افتتاح شهر سلطانیه در سال ۷۱۳ق. (کتابخانه و موزه ملی ملک: <http://malekmuseum.org>)



فهرست منابع

- آئینه‌وند، صادق، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۷.
- ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد، مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.
- بیانی، شیرین، مغولان و حکومت ایلخانی در ایران، تهران: سمت، ۱۳۸۷.
- جعفری دهقی، محمود، «نقش سکه‌شناسی در بازشناسی تاریخ و فرهنگ ایران»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، اسفند ۱۳۹۱، شماره ۱۷۸، ص ۲۰-۲۵.
- خواند میر، غیاث الدین بن همام الدین، تاریخ حبیب السیر، تهران: خیام، ۱۳۸۰.
- راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، تهران: نگاه، ۱۳۸۲.
- رضائی باغ‌بیدی، حسن، سکه‌های ایران در دوره اسلامی: از آغاز تا برآمدن سلجوقیان، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها(سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۳.
- سرفراز، علی اکبر و فریدون آور زمانی، سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، تهران: سمت، ۱۳۸۹.
- شریعت زاده، سید علی اصغر، سکه‌های ایران زمین، تهران: پازینه، ۱۳۹۰.
- علاء‌الدینی، بهرام، سکه‌های ایران: دوره ایلخانان مغول، تهران: برگ نگار، ۱۳۹۵.
- عون‌الهی، سیدآغا، تاریخ پانصد ساله تبریز از آغاز دوره مغولان تا پایان دوره صفویان، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۷.
- کاشانی، عبدالله بن محمد، تاریخ اولجایتو، به اهتمام مهین همبلی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴.
- گونسالس دو کلاویخو، روی، سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۸۴.
- منابع اینترنتی
- کتابخانه و موزه ملی ملک: <http://malekmuseum.org>
- Oriental Coins Database: www.zeno.ru